

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ՊԱԴՊԱՆԱԾ ԱՎԱՆՂԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստեփանոս Օրբելյանի (XIII դ. կես - XIV դ. առաջին կես) «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի աղբյուրները բազմազան են և բազմաբնույթ. հայ մատենագրություն, հոգևոր հայրերի ճառեր ու ներբողներ, վիմագրեր, թագավորական, իշխանական ու եկեղեցական վավերագրեր և այլն: Դրանց շարքում յուրահատուկ տեղ ունեն բանահյուսությունը և ավանդազրույցները՝ հոգևոր հրաշքների, սուրբ Գրիգորիսի Աջի և գավազանի, Խաչափայտի մասունքի, սրբուհի Շահանդուխտի մասին:

Հայ միջնադարյան պատմագրությանը բնորոշ էր պատմական իրադարձությունների շարադրանքին բանահյուսության և ավանդազրույցների զուգադրումը: Բացառություն չի կազմում նաև Ստեփանոս Օրբելյանի երկը: Որպես Սյունյաց մետրոպոլիտ և եպիսկոպոսապետ, Ստեփանոս Օրբելյանը ընդունել է Հայ եկեղեցու առաքելական հաստատության պատմականությունը: Պատմելով, որ հայերից առաջինը քրիստոնեությունը ընդունեցին սյունեցիները Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի միջոցով, նա պատմական փաստերը հագեցրել է մի ավանդազրույցով, որի համաձայն Որդվատ գյուղով ամեն տարի դաշտերն ու այգիները ոռոգող վնասակար ջուր էր հոսում, որը խափանվում է Սուրբ առաքյալի աղոթքներով:

Սյուն դրվագը Մանուկ Գրիգորիսի Աջի՝ Գանձասարի վանք տարվելու վերաբերյալ պատմության հետ մեկտեղ նրա գավազանի մասին հիշատակությունն է: Հնուց Գրիգորիսի գերեզմանն Ամարասի եկեղեցում էր, ուստի այնտեղ էր նաև նրա գավազանը: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ 1292 թ. Բայտու խանը, որը քրիստոնյա էր, սակայն խաբվելով իր զորագլուխներից դարձել էր մահմեդական, Էլիկումի եղբոր՝ Տարսայիճի որդուն՝ Ջալալին ուղարկել էր Ամարաս, որպեսզի այնտեղից նա բերի Ս. Գրիգորիսի գավազանը, ինչպես նաև՝ 36 ակերով ոսկի խաչը: Ըստ պատմիչի՝ այդ ժամանակ այդտեղ էր գտնվում բյուզան-

դական արքայադուստր Դեսպինան՝ Աբաղա խանի կինը: Նա դաստիարակել էր Բայտուլին՝ որպես որդեգրի: Վերջինս, ընդառաջելով Դեսպինայի խնդրանքին, նրան է տալիս խաչը և գավազանը, իսկ նա էլ դրանք ուղարկում է կայսերական մայրաքաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս: Այսպիսով, Արցախն աշխարհը զրկվեց թանկագին այդ գանձից¹:

Ստեփանոս Օրբելյանը խաչափայտի մի մասունքի մասին արժեքավոր պատմական տեղեկություն է պահպանել: Պատմելով 839 թ. Սյունիքի հոգևոր կենտրոն դարձած Տաթևում Փիլիպպե իշխանի և տեր Դավիթ Բ եպիսկոպոսի (854-861) օրոք եկեղեցու կառուցման, Սյունյաց Սմբատ Բ թագավորի հրամանով՝ տեր Դավիթնե եպիսկոպոսի (1002-1054) օրոք վերականգնման, իսկ հետագայում իր իսկ՝ Ստեփանոս Օրբելյանի առաջնորդության ժամանակ կրկին վերաշինման մասին², նա հիշատակել է, որ իրենք գտան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարը՝ դրված մի փայտե փոքրիկ տուփի մեջ, փակված և կապարե կնիքով կնքված: Շինարարությունը ավարտելուց հետո, այն դրեցին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու խորանի մեջ: 1297 թ. Արիտ գյուղը վերադարձվում է Տաթևի վանքին: Պատմիչը գրում է. «Դարձեալ յառաջ քան զայս բերեալ էին ի գաւառէն Արծախայ զհրաշագործ նշանն աստուածընկալ խաչի...»³: Այս սուրբ մասունքի պամության արմատները դարերի խորքում են:

Խաչափայտը, որի վրայ խաչել էին Քրիստոսին, ժամանակին գտել էր Կոստանդինոս Ա Մեծ կայսեր մայրը՝ Դեղինե թագուհին: Խաչափայտի և նրա մասունքների մասին ժամանակի ընթացքում բազում ավանդություններ են հյուսվել:

VII դ. 20-ական թթ. սկզբներին Դերակլ կայսրը Պարսկաստանի դեմ մղվող պատերազմի գաղափարական հիմքում դրել էր պարսիկների կողմից 614 թ. գերեվարված խաչափայտի ազատագրման գաղափարը: 629 թ. խաչափայտը ազատագրելուց հետո, Հայաստանի ճամ-

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ժանօթութեամբք Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, հ. Բ, Փարիզ, 1859, էջ 218:

² Գրիգորյան Գր., Հախվերդյան Ս., Սյունիքի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Ե., 2001, էջ 118, 253:

³ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հ. Բ, էջ 233:

փով կայսրն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Սերբոսը մանրամասն նկարագրել է խաչափայտի վերադարձի հետ կապված այն հոգևոր վերելքը, որով, ըստ ժամանակակիցների, սրբագործվում էր Յերակլի հաղթանակը Պարսկաստանի հանդեպ⁴: 631 թ. սեպտեմբերի 14-ին Յերակլ կայսրը խաչափայտը մեծ հանդիսավորությամբ վերադարձրեց Երուսաղեմ և կանգնեցրեց իր տեղում, որով հաստատվեց Վերացման խաչի կամ խաչվերացի տարեկան տոնը⁵: խաչափայտի հետ կապված են հայկական մի շարք ավանդություններ: Վարագա հայտնության պատմության մասին ազգային ավանդությունը պահպանվել է Մովսես Խորենացու, Յովհան Մամիկոնյանի, Թովմա Արծրունու երկերում, Վարք սրբոցում և Հայսմավուրքում:

Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ Աստվածը նկալ խաչի հրաշագործ նշանի «համբաւ մեծամեծ հրաշիցն եւ զարմանագործ սքանչելեացն սփռեալ էր ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ էր նա ի Կենսակիր փայտէն, որ ունէր յինքեան միշ արեան ներկեալ յաստուածային կողիցն հոսմանէ, եւ պնդեալ յոսկում դուզնաքեայ պահարանաւ: Եւ ունէին զնա հայրենեօք թողունքն Դլենայ իշխանի, այն որ ունին եկեղեցի եւ բազում միաբանութիւն ի Տաթեւ»: Պատմիչը գրում է, որ «զպատճառ զնալոյ Աստուածը նկալ Սուրբ խաչին ի խաչէն այսպէս լուաք ի ստուգագէտ արանց»⁶: Խաղբակի որդի Դլեն իշխանը Սյունյաց Սենեքերիմ թագավորի և նրա քրոջ՝ Շահանդուխտ թագուհու ժամանակակիցն էր⁷:

Գարեգին Ա Յովսէփյանը նշել է. «Խաղբակի որդի Դլենը թեև կալվածներ ունի Սյունյաց աշխարհում կամ Բաղաց թագավորության մեջ, բայց նրա և ժառանգների բնագավառը Արցախումն է, Ջալալ Դուլայի իշխանության մեջ: Ստեփանոս Օրբելյան այդ ցեղի հետագա սերունդ երեք եղբայրներից՝ որոնցից ավագը Հասան էր կոչվում, 1294 թ. զնել է նրանց հայրենական Աստուածը նկալ սուրբ նշանը»⁸:

⁴ Պատմութիւն Սերբոսի, աշխ. Գ. Աբգարյան, Ե., 1979, էջ 131:

⁵ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Ե., 2001, էջ 798:

⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հ. Բ, էջ 233:

⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

⁸ Գարեգին Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պողոտեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 14-15:

Մի ճգնավոր ծննդանը գալիս է Դեննի գյուղը: Իր հետ բերած պարկում նա ուներ «զայն աստուածեղէն եւ անկշիռ գանձ»: Ճգնավորը օթևանում է երեցի տանը, տանտիրուհուն խնդրում է պարկը դնել մի մաքուր տեղ մինչև իր գնալը: Քահանայի ընտանիքը վշտի մեջ էր, քանի որ գիշերն իրենց փոքր տղան մահացել էր, սակայն տոնի պատճառով նրա մարմինը դուրս չէին հանել: Երեխայի մայրը ճգնավորի մախաղը տանում դնում է նրա մոտ: Երեկոյան պաշտամունքի արարողությունից հետո, երբ մի փոքր ննջել էին, կենսատու փայտը վերակենդանացնում է տղային և նա ծայն է տալիս մորը: Մայրը քնից արթնանալով՝ զարհուրում է և արթնացնում երեցին: Նրանք իջնում են ներքնատուն և տեսնում վերակենդանացած երեխային՝ պարկի հետ խաղալիս: Երկար ժամանակ ապշած էին: Ճգնավորն իմանալով տեղի ունեցածի մասին, ծածուկ վերցնում է պարկն ու հեռանում: Երեցն ու նրա կինը ուշքի գալով գնում են գյուղապետի մոտ ու պատմում տեղի ունեցած հրաշքի մասին:

Լուրն անմիջապես տարածվում է գյուղում և բոլորը գալիս են մանկանը տեսնելու: Դենն իշխանը, իր ծառաներն ու շինականները հետապնդում են ճգնավորին Աղավնո գետահովտով: Վերջինս տուփից հանում է փայտի շատ փոքրիկ մասը, դնում կնգուղի ծալվածքի մեջ, իսկ տուփը զցում մացառախիտ անտառի մի սալորի թփի մեջ և հեռանում: Հետապնդողները հասնում են այնտեղ և ծյան մեջ տեսնում են տուփը՝ փթթած գեղեցիկ ծաղիկներով ու կանաչած սաղարթներով: Բայց տուփը դատարկ էր: Ուստի նրանք շարունակում են հետապնդումը և ճգնավորին հասնում գետի եզրին: Տեսնելով նրանց, նա զայրանում է, կնգուղից հանում փայտը և զցում գետը: Հետապնդողները բռնում են ճգնավորին և պահանջում փայտն իրենց տալ: Սակայն տեսնում են, որ գետի ջուրը երկու մասի է ճեղքվել, իսկ մասունքը ցամաքած տեղում է, որից բորբոքված բոց էր ցոլանում դեպի վեր և թանձր ծխի նման զարմանալի բույր էր տարածվում շրջակայքում: Սարդիկ համակված ահով ու խնդությամբ, մտնում են ջուրը, վերցնում *փրկչական փայտը* և դնում տուփի մեջ ու վերադառնում գյուղ: Իսկ ճգնավորը, ողբալով գնում է նրանց ետևից, սակայն հուսահատվելով, անիծում է Դեննի տունը և հեռանում այնտեղից:

Այդ օրվանից ի վեր մասունքը դառնում է Դենի տոհմական սեփականությունը: Ստեփանոս Օրբելյանը շարունակում է. «Յետոյ աստուածասէր եւ բարեպաշտ մեծ իշխանաց իշխան Ջալալ⁹ շինէ եկեղեցի մի Գիշերաձոր անուն. եւ կազմէ պահարան յարծաթոյ. եւ անդ բնակեցուցանէ»:¹⁰ XIII դ. վերջում, երբ Սյունիքի հոգևոր թեմի առաջնորդն էր Ստեփանոս Օրբելյանը, Դենի թոռները՝ Հասանը իր երկու եղբայրներով, սարսափելի աղքատությունից վաճառեցին սուրբ մասունքը: Ստեփանոս Օրբելյանը նրանց վճարում է հինգ հարյուր դահեկան, նաև շատ ուրիշ պարգևներ է տալիս: Մասունքի համար նոր պահարանիկ են պատրաստում ոսկուց ու արծաթից, ինչպես նաև խաչ ոսկուց: Վրան ամրացվեցին «ակներ՝ չափազանց թանկագիններից...»: Սեջտեղի թանկագին քարի տակ դրեցին փրկչական փայտը, որը փոսիկների շուրջ ուներ մանրատառ գիր: Ստեփանոս Օրբելյանը հետևյալ մակագրությամբ էր արել. «Աստուածընկալ այս սուրբ նշանը՝ պատրաստուած Սիւնեաց եպիսկոպոս տէր Ստեփանոսի կողմից, յաւիտեանապէս հաստատուած պիտի մնայ Նորավանքի այս սուրբ եկեղեցում»¹¹, 1294 թ.՝ Հայոց Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293-1307) օրոք:

Հաջորդ դրվագը իշխան Վարազ-Տրդատի դստեր Շահանդուխտի մասին է (IX դ. առաջին կես): Ավանդական պատմության ոճով է սկսվում այս շարադրանքը. «Ով եղբայրներ, ցանկանում եմ ձեզ պատմել այն զարմանալի հրաշքի մասին, որ այն ժամանակ եղավ աստվածային տնօրինությամբ»:

Ինչպես հաղորդում է պատմիչը, այդ ամենի մասին ինքը տեղեկացել էր Շահանդուխտի գրած մի նամակից: Վարազ-Տրդատի դուստր Շահանդուխտին հարս խնդրեցին Թորգոմյան տնից: Նա հայրենի տնից գնաց հարս դառնալու «հայկազուն իշխանացն»: Շահանդուխտի ճանապարհը անցնում էր Բաղաց գավառով, մի ապառաժոտ վայրով, որտեղ մի քարաժայռի փլվածք էր՝ ահռելի խորությամբ, որն անդունդի նման ուղղված էր դեպի Տաթևի մեծ հայրապետանոցի կողմը: Այնտեղ

⁹ Ա. Աբրահամյանը այն կարծիքին է, որ խոսքը Հասան-Ջալալ Դուլայի մասին է (Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986, էջ 520, ծան. 1391, էջ 537, ծան. 1610):

¹⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հ. Բ, էջ 234-236:

¹¹ Նույն տեղում:

դարանակալել էր Շահանդուխտի գեղեցկութեամբ գերված՝ Պարսկաստանից եկած, սուսերամերկ մահմեդականների մի զորախումբ, որը ցանկանում էր նրան հափշտակել: Նրանք հարձակվում ու անխնա կոտորում են Շահանդուխտին ուղեկցողներին: «Ապա տեսեալ զայն մեծահաւատ օրիորդին՝ գիտաց զպատճառն, եւ կնքեալ զինքն Տէրունեան նշանաւն, մտրակեաց զերիվարն եւ թռեալ ընդ փրթուածս քարին»: Իր գրած նամակում պատմելով այս մասին, Շահանդուխտն ասում էր. «... լաւ համարեցայ քան ի ձեռն այլազգեացն գայլապատառ կորնչիլ, վասն Քրիստոսին իմոյ գահավէժ մեռանել. եւ յիշելով զսուրբ Աստուածածինն եւ զսուրբն Հռիփսիմէ՝ յանձնեցի զիս սուրբ Երրորդութեանն. եւ կնքեցի զողորմելի անձն իմ սուրբ խաչին. եւ դարձուցեալ զերասանակ երիվարին՝ թռեայ ընդ քարս. եւ ապա յահագին շնչմանէ հողմոյ եւ աներեւոյթ զօրութեամբ իջայ իբր կառօք ի խորութիւն ձորոյս ես եւ երիվարն իմ անվնաս... եւ իջեալ ի հեշտավայրն՝ նուիրեցի զանձն իմ Քրիստոսի. եւ ուխտեցի այլ ոչ ելանել աստի մինչ ցվախճան իմ»: Այլազգիների խումբն ապշահար հեռացավ այդտեղից, իսկ Շահանդուխտը մի մատուռ շինեց, «եւ խցիկ մի»: Ինչպես ինքը՝ Շահանդուխտն է ասում. «Եւ կոչեալ զերանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց՝ յանձնեցի նմա զիս, եւ զամենայն ինչս իմ ետու ի ձեռս նորա՝ զկէս մասն բաշխել ի կարօտեալս եւ զկէսն տալ ի սուրբ եկեղեցւոյն ամենայն ձորովս, որ ի Շնէրոյ սահմանէն ի վեր մինչ ի Գինական գետն»: Ստեփանոս Օրբելյանը շարունակում է. «Եւ կացեալ ինքն անդէն՝ այլ եւս կուսանս ժողովեաց առ ինքն. եւ մեծամեծ ճգնութեամբ կեցեալ ամս L՝ վախճանի: Եւ երթեալ եպիսկոպոսին՝ դնէ ի հանգստի ի նմին տեղւոջ զերանելի նշխարս սրբոյն. որոյ բարեխօսութեամբ խնայեցտէ Քրիստոս ի տունս յայս եւ ի վիճակեալ սեպհական հաւատ սորա»¹²:

Այսպիսով, հայ միջնադարյան պատմագրությանը, սկսած Սովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկերից, բնորոշ էր պատմական իրադարձությունների շարադրանքը բանահյուսության և ավանդազրույցների միջոցով հարստացումը: Ստեփանոս Օրբելյանը շարունա-

¹² Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Կ. Ա. Փարիզ, 1859, էջ 207-210:

Կել է այդ ավանդույթը՝ սերունդներին թողնելով ավանդազրույցների արժեքավոր նմուշներ:

ЭДУАРД ДАНИЕЛЯН
ИИ НАН РА

**ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СКАЗАНИЙ СОХРАНЕННЫХ
СТЕПАНОСОМ ОРБЕЛЯНОМ**

РЕЗЮМЕ

“История Сюника” Степаноса Орбеляна (сер. XIII в. - первая пол. XIV в.) имеет богатую источниковедческую базу. Среди разнообразных источников (исторические сочинения, лашидарные надписи, официальные документы царских, княжеских и церковных архивов и др.) армянский историк приводит также сказания, которые обогащают повествование в духе исторической эпохи.